

İslâm Öncesi Mekke'de Sivil Toplum*

Hakan Şahin

Arş. Gör. | İstanbul Ticaret Üniversitesi, Ticari Bilimler Fakültesi

liberal düşünce Yıl 20, Sayı 78, Bahar 2015, s. 45 - 73

Muhammed peygamberin zamanında dünya sahnesinde adından söz edilen iki süper güç bulunmaktaydı. Bunlar Roma İmparatorluğu ve Sasani İmparatorluğu'dur. Arap Yarımadası bu iki devlet arasında gerçekleşen politik mücadelenin yoğun olduğu bir coğrafi bölge idi. Mekke, stratejik konumu ve kültürel/idari yapısı itibariyle iki imparatorluk halkı için bir ticaret ve turizm merkezi, bir vergi cenneti ve serbest bölge konumundaydı. Bunun başlıca nedenlerinden biri Mekke'de kurumsallaşmış bir merkezi otoritenin bulunmayışıydı. Bir merkezi otoritenin bulunmaması Mekke'de örfe dayanan güçlü bir sivil toplum yapısının oluşmasına neden olmuştur.

Mekke'nin idari yapısına bakıldığında pek çok kamu görevinin örfe dayanan sivil toplum yapıları arasında paylaşıldığını görmekteyiz. Tüm bu görevlerin birbiriyle uyumlu bir şekilde yürütülmesini sağlayan idari mekanizma işleyiş itibariyle bir devletten ziyade geniş bir sivil toplum kuruluşunu andırmaktadır. Buradaki sosyal düzen içerisinde yer alan her bir görevin işleyişi de benzer bir mekanizmaya sahiptir.

Sivil Toplumun Ana Aktörü: Kabileler

Mekke'deki idari yapının bir devletten çok bir sivil toplum kuruluşuna benzediğini söyledik. Dolayısıyla Mekke dendiğinde kastedilen şey aslında bir

* Bu makale hakem denetiminden geçmiştir.

toplum, daha özel ifadesiyle Kureyş halkıdır. Kureyş halkı sayısı ve nüfuzu bilinen belli başlı kabilelerden oluşmaktaydı. Burada bir kabile, aslında bir geniş aileden daha fazlasını ifade eder. Çünkü bir kabileye kabul edilmek ya da dışlanmak söz konusudur. Bir kabile, aslında tamamen olmasa da ağırlıklı olarak kan bağına dayanan bir sivil organizasyondur.

Kureyş halkı siyasi açıdan özgür bir halktır. Bu, Kureyş toplumu içerisinde bir siyasi cebir tekelinin ve ona bağlı yasal yaptırım aygıtlarının bulunmadığı anlamına gelir. Bu tip toplumlarda kendiliğinden doğan bir düzen vardır ve bu düzen ağırlıklı olarak örf'e dayanır. Kamusal kararlar, o toplumun tarihi içerisinde teşekkül etmiş sivil kurumlar vasıtasıyla alınır ve bireyleri bu kararlara uyup uymama konusunda zorlayan bir siyasi güç yoktur. Bu nedenle bu tip toplumlarda örf, oldukça köklü ve güçlü bir yere sahiptir.¹

Kureyş örfünün önemli bir parçası olan özgürlük anlayışının o dönem ne kadar kuvvetli olduğunu bir olay üzerinden anlamak mümkündür. Altıncı yüzyılın sonlarında Kureyş halkından Osman bin Hüveyris² adında bir mono-teist, Hıristiyanlığı kabul etmiş ve Bizans yönetimi altında bulunan Suriye'ye göç etmiştir. Tarihi kaynaklara göre ya Bizans İmparatorunun kendisi ya da onun Suriye valisi, Osman bin Hüveyris'i taltif etmiş, ona bir taç ve imparatorluk arması vererek onu Mekkelilerin başına, imparatorluğa bağlı bir vali olarak atamak istemiştir. İmparator'dan aldığı bir de ferman ile Mekke'ye dönen Osman, kendisine söylenenleri anlattığında halk onunla alay etmiştir. Kureyşliler ona verilen fermanı tanımamış ve "yüzyıllardır kimseye boyun eğmemiş Kureyş halkının bu Roma İmparatoru'na da asla boyun eğmeyeceğini" söyleyerek onu reddetmişlerdir. Bunun üzerine Kureyşli tüccarların Suriye'ye girişi bir süre yasaklanmış ve gelenler hapse atılmaya başlanmış olsa da bu fazla uzun sürmemiştir.³

Mekke, insanlık tarihi boyunca muhterem addedilmiş olan bir mabedin bulunduğu bir yerleşim bölgesidir. Bundan dolayı Mekke'nin bir diğer adı da "muhterem/saygıdeğer mabet" anlamına gelen "el-Mescid'ül-Haram" ya da kısaca el-Haram'dır. Kâbe'nin itibarı dolayısıyla Mekke her dönem inanç turizminin ve ticaretin çok yoğun olduğu bir dünya şehri konumunda olmuştur. Tarih boyunca Kâbe, Allah'ın evi ve insanlığın yeryüzündeki ilk mabedi olarak kabul edilmiştir. Kuran, Kâbe'nin yeryüzündeki ilk ev olduğunu, yani Adem ve Havva'nın yaşadığı yer olduğunu belirtir.⁴ Kâbe büyük tufanda yı-

1 Hamidullah, 2009, #1373, #1387, #1431.

2 Esed kabilesinden olup Muhammed peygamberin ilk eşi Hatice'nin kuzenidir.

3 Hamidullah, 2009, #1360; Osman, 2005, s.69.

4 "İnsanlar için yeryüzünde kurulan ilk ev kesinlikle Mekke'de bulunandır. Bereketli olsun ve tüm milletler için bir yön

kıldığı ve yaklaşık 390 yıl harabe olarak kaldığı için hac ibadeti gerçekleştirilememiştir. Her ikisi de peygamber olan İbrahim ve oğlu İsmail'in Kâbe'yi yeniden inşa etmesi ile birlikte (yaklaşık MÖ.1852) Mekke şehri yeniden kurulmuş ve o dönemden bugüne ulaşmıştır.

İncelememize konu olan Kureyş halkının tamamının soyu İsmail peygamber vasıtasıyla İbrahim peygambere dayanmaktadır. Dolayısıyla Kureyş halkı Mekke'nin banilerinin torunları olarak yaklaşık 2500 yıldır oranın yerlisidir. Bu durumun, Kureyş halkı için ne kadar büyük bir gurur ve iftihar kaynağı olduğu düşünüldüğünde dış kaynaklı bir merkezi otoritenin siyaseten Mekke'ye hakim olmasının imkânsızlığı da anlaşılabilir olur. Tarihi bu kadar eski olmasa da bu vakianın bir benzerini bugün Vatikan şehir devletini ortaya çıkararak kültürde gözlemek mümkündür.

Kuran, mevzubahis dönemde Mekke'nin bölgedeki en güvenli yerleşim yeri olduğunu belirtir.⁵ Bu durum Muhammed peygamberin hayatında da gözlenebilmektedir. Allah'ın vahyi sayesinde şehrin seçkinleri tarafından yoğun olarak bel bağlanan inanç turizminin, aslında muazzam bir din istismarı olduğunu tebliğ eden ve buna dayalı bütün hurafelere karşı çıkan Muhammed peygamber, Medine'ye göç edene kadar 12 yıl daha Kureyş halkıyla birlikte yaşayabilmiş ve herhangi bir fiziksel saldırıya uğramamıştır. Bu durum, bir siyaset bilimci için Mekke'deki sivil toplum yapısının yakından incelenmesini gerektiren önemli bir olgudur.

Mekke'nin idari yapısının merkezinde birbiriyle rekabet halinde olan kabileler yer almaktadır. Kabileler, her biri Mekke yönetiminde bir pay sahibi olan birer sivil toplum kuruluşu gibi hareket ederler. Mekke'nin kamusal işleri, bu işleri üstlenmekten iftihar eden kabileler arasında dağılmıştır. Kabileler bu işleri yürüterek toplum nezdindeki itibarlarını artırmaktadırlar. Bir kabile güç ve itibar açısından çok fazla öne çıktığında diğerleri onu dengelemek için siyasi ve ekonomik birlikler kurmaktadır. Sosyal düzen herkesi kabileler aracılığıyla içine almakta ve şu veya bu oranda ahlaki sorumluluklar yüklemektedir. Tüm halkı ilgilendiren hususlar, çoğunlukla yaşlılardan oluşan şehir meclisinde karara bağlanmaktadır.

Şehirde üye çokluğu veya zenginliğiyle öne çıkan kabileler siyasi ve ticari konularda birbirleriyle rekabet ederlerdi. Daha kalabalık, daha zengin veya

belirleyici olsun diye kurulmuştur." (3:96)

5 "Çevrelerindeki insanlar yağmalanıp dururken kutsal bölgeyi nasıl da güvenli hale getirdiğimizi görmüyorlar mı? Hala Allah'ın nimetlerini görmezden gelip aslı astarı olmayan şeylere mi güveniyorlar?" (29:67)

"Seninle gelen rehberle uyarsak bizi yerimizden ederler diyorlar. Onlar için bu kutsal bölgede güvenli yaşama imkânını tesis eden biz değil miyiz? Her şeyden elde edilen ürünler bizim sayımızda bir geçimlik olarak onlara ulaşmaktadır. Fakat çoğu bunu bilmiyor." (28:57)

bazı kamusal görevleri hakkıyla yerine getiren kabileler yerli ve yabancıların gözünde itibar kazanmakta ve bunun sonucunda başka kabilelerle işbirliği imkânları ve yaşam kaliteleri artmaktaydı.

Yönetim

Mekke'nin yönetim merkezi Darünnedve adındaki meclistir. Darünnedve, kelime anlamı olarak "Çağrı Evi" anlamına gelir. Kâbe'nin hemen karşısında bulunan dikdörtgen şeklinde, içi çeşitli heykeller ve dekoratif eşyalarla süslenmiş, yarı-açık bir binadır. Kureyş halkını ilgilendiren tüm toplantılar bu binada düzenlenirdi. Kureyş'in ticari faaliyetleri, fuarları ve hac organizasyonu gibi olağan durumların yanı sıra toplumsal kriz zamanlarında uygulanacak hareket planı da burada yapılan tartışmalar sonucunda belirlenirdi. Bu toplantılarda her kabilenin temsilcileri bulunur, yapılan istişarelerin ardından kararlar oybirliği ya da oyçokluğuyla alınırdı. Mecliste ortaya atılan görüşlerin ağırlığı; görüş bildiren kişinin yaşı, bilgisi, tecrübesi, ifade kabiliyeti ile birlikte mensup olduğu kabilenin nüfuz ve zenginliğine göre değer kazanırdı. Herkesin söz söyleme hakkı bulunmakla beraber halk, genelde Mekke'nin kamusal görevlerini yürüten soylu ailelerin görüşlerinden yana olmayı tercih ederdi.⁶

Darünnedve'de bir kişinin kabilesini temsil edebilmesi için en az kırk yaşında olması beklenirdi. Fakat bilgisi ve zekâsıyla öne çıkan kimseler için bu kuralın esnetildiği de olurdu. Örneğin Müslümanların Ebu Cehil lakabıyla tanıdığı Amr bin Hişam, kaynaklarda verilen bilgiye göre 25 yaşında bu meclise kabul edilmiştir.⁷ Velayet, himaye, evlat edinme, köle azat etme, kabileye alma, kabileden dışlama ve ittifak ilanları ile evlilik ve ergenlik merasimleri gibi törenler bu mecliste ve Kâbe'nin önünde yapılırdı.

Darünnedve'de gerçekleşen toplantıların organizasyonu, gereken kişileri çağırma ve orayı düzenleme işleri de Mekke'nin kamusal işlerinden biridir. *Nedve* olarak anılan bu iş, Muhammed peygamber zamanında Abdüddar oğulları kabilesinden Osman bin Talha tarafından yürütülmekteydi. Bu görev kısmen, bugünkü parlamenter sistemlerde bulunan meclis başkanlığı görevini andırmaktadır.

6 Diyanet İslâm Ansiklopedisi: "darünnedve" maddesi.

7 Diyanet İslâm Ansiklopedisi: "ebu cehil" maddesi.

İçişleri Kurumu

Mekke'de devletsiz bir yapı olmasından kaynaklanan güvenlik açığını sivil toplum, çok güçlü koruma müesseseleri ile doldurmuştu. Bir kişinin bir diğeri koruması demek, onun bir suça karışması halinde sorumluluğu paylaşacağını ilan etmesi demektir. Ancak bu şekilde toplumun geri kalanı, o yabancı kişiye güvenebilir ve onunla işbirliği yapabilirlerdi. Dolayısıyla koruma anlaşmalarının tamamını, aynı zamanda müşterek sorumluluk anlaşmaları olarak anlamak gerekir.

Bir kabilenin koruması ve sorumluluğu altında olmadan Mekke sokaklarında dolaşmak söz konusu değildi. Kureyş halkının bütün hür mensupları ait olduğu kabilenin koruması altında kabul edilirdi. Kureyşli bir kabileye mensup olmayan veya kabilesi yok olmuş kişiler ile yetim, savaş esiri, köle ve kimsesizlerin Mekke'de barınabilmesi için Kureyş halkına mensup biri tarafından koruma altına alınmış olması gerekirdi. Bu müessese kaynaklarda "velâ" (velayet > dostluk) şeklinde geçmektedir. Koruyan ve korunan kişilere "mevla" denirdi. Bir başkasının velayeti altında olan kimseler o kişinin ailesine mensup sayılırdı. Yetim ve kimsesiz çocuklar hamilerinin, azat edilmiş köle ve savaş esirleri ise azat eden kişinin velayetinde olurdu.⁸

Kureyşli olmayan biri geçici bir süre için Mekke'de bulunmak isterse bir Kureyşli tarafından koruma altına alınması gerekirdi. Bu işleme "civar" (komşuluk), "eman" (güvenlik) veya "himaye" (koruma) denirdi. Kuran'da *himaye* kelimesinin olumsuz olarak ele alındığını, fakat *civar* ve *eman* kelimeleri ile bu kuruma vurgu yapıldığını görmekteyiz:

"Eğer o müşriklerden biri senden komşuluk izni isterse ona izin ver ki gelip Allah'ın sözlerini duysun. Sonra onu güvende olacağı bir yere ulaştır. Çünkü onlar bilmeyen bir topluluktur." (9:6)

Ayette altı çizili kelimeler sırasıyla *civar* ve *eman* kelimelerinin birer türevidir.

Kalıcı olarak Mekke'de barınmak isteyen birinin, bir kabileye kabul edilmesi gerekirdi. Bu işleme "hilf" (yemin) denir ve bu kişiye "hâlif" (yeminli) denirdi. Bu terim aynı zamanda iki ve daha fazla kabilenin kurduğu ittifakı belirtmek için de kullanılırdı. *Hilf'ul-Ahlaḫ* (Yeminliler Birliği), *Hilf'ul-Mutayyebîn* (Aranmışlar Birliği), *Hilf'ul-Fuduh*⁹ (Erdemliler Birliği), *Hilf'us-Sılaḫ*¹⁰ (Barış Birliği) mezkur dönemin bilinen siyasi birlikleridir. İttifak halinde olan kabile-

8 Diyanet İslâm Ansiklopedisi: "vela" maddesi.

9 Bu birliğin ismi ve kuruluş amacı hakkında bir tartışma için makalenin devamındaki "Sosyal Sorumluluk, Kültür ve Sanat" başlığını inceleyiniz.

10 *Sılaḫ* kelimesi barış anlamına gelen sulthan gelir. Silah ile alakası yoktur. Birincisi *sad*, ikincisi *sin* harfiyle yazılır.

ler birbirlerini korur ve gözetir, kamusal olaylar karşısında ortak bir duruş sergilemeye çalışırlardı. İttifak anlaşmaları Kâbe önünde muhtelif ritüeller eşliğinde gerçekleştirilirdi. Kurban kesme ve kanını sürme, elleri aynı suyun içine batırma ve yüze sürme, elleri Kâbe duvarına dayalı şekilde hep bir ağızdan yemin etme ve bunlar gibi ritüeller yemin törenine eşlik ederdi. Bir de yetişkin bir köleyi satın alıp azat ederek evlat edinme yoluyla koruma işlemi vardı. Tüm bireysel koruma anlaşmaları Kâbe'nin önünde halka ilan edilmesinin ardından geçerlilik kazanırdı.¹¹

Kabile üyelerinin korunması Mekke'de öylesine güçlü bir sivil kurumdu ki bu uğurda en katı düşmanlıklar bile görmezden gelinebilirdi. Örneğin Muhammed peygamberin amcası olup aleyhinde ayetler inecek kadar azılı düşmanlarından birisi olan Ebu Leheb, ağabeyi Ebu Talib'in ölümünün ardından Haşim oğulları kabilesinin lideri olmuş ve sırf bu sebepten dolayı yeğenini düşmanlarına karşı korumaya başlamıştır.¹²

Kureyşliler için verilen bir söz dünyadaki her şeyden daha bağlayıcıydı. Sivil toplum tam anlamıyla "sözüm senettir" ilkesine dayanmaktaydı. Güvenilirlik, Kureyş örfünün belkemiğiydi. Bir Kureyşlinin sözüne ters düşmesi, güvenilirliğinin ilanı anlamına geleceği için asla düşünülemezdi. Dolayısıyla Allah'ın bu toplum içerisinde elçi olarak seçtiği kişinin en meşhur vasfının güvenilirlik olması bir tesadüf değildir.¹³

Ebu Leheb, 619 yılında Haşim oğullarının lideri olduktan sonra yeğeni Muhammed'i korumaya başladı. Fakat ona olan öfkesi sebebiyle buna ancak bir yıl dayanabildi ve nihayet onu kabileden dışladı. Dışlama müessesesine *hal'*, kabilesinden dışlanan kişiye *hali'* denirdi. Bu kelime Osmanlı siyasi kültürüne de "halletmek" (tahttan indirmek) şeklinde geçmiştir. Kabilesinden dışlanmış birinin Mekke'de barınabilmek için tekrar yukarıda anlatılan yöntemlerle vize almasına ihtiyaç vardı. Muhammed peygamber bu olayın ardından Mekke'ye yaklaşık 90 km. mesafedeki Taif şehrine göç etmeyi denedi. Ne yazık ki Taif'te hiç kimse Muhammed peygamberi kabul etmedi ve bunun üzerine peygamber Mekke yakınlarındaki Hira dağının eteklerine geldi. Şehrin sınırından tanıdığı kişilere sırasıyla haber göndererek vize istedi. Aslen Taifli olup sonradan Mekke'ye gelerek Zühre oğullarına iltihak etmiş (*halif* olmuş) olan Ahnes bin Şerik'e gönderdiği elçi olumsuz haberle dönünce Mekke ileri gelenlerinden Süheyl bin Amr'a müracaat etti. Yine olumsuz cevap alan peygamber üçüncü talebini Nevfel oğullarından Mutim bin Adiy'e yön-

11 Diyanet İslâm Ansiklopedisi: "eman", "civar", "himaye", "hilf" maddeleri. Ayrıca bkz. İbrahim, 1982, s.345-346.

12 Diyanet İslâm Ansiklopedisi: "ebu leheb" maddesi.

13 Güvenilir kişi anlamına gelen "el-Emin", Muhammed peygamberin en meşhur lakabıdır.

lendirdi. Mutim, Muhammed peygambere olumlu cevap verdi ve örfe uygun olarak onu beklediği yerden alıp Kâbe önüne kadar onunla beraber gelerek şehir halkına onu himayesi altına aldığını duyurdu. Muhammed peygambere, Yesrib'e (Medine) göç etmeden önce Mekke'de geçirdiği son iki yılı kendi kabilesinin değil, Mutim'in himayesi altındadır.¹⁴

Birisine koruma vermek sadece hür Kureyşlilerin yapabileceği bir şeydir. Yabancılar veya Mekke'de bulunan ikinci sınıf insanların böyle bir hakkı yoktu. Mekke yerlileri içerisinde ikinci sınıf insanlar kölelerden oluşmaktaydı. Bir kişi bir savaşta esir düşerek ya da borcunu geri ödeyemediğinde yahut köle bir ailede doğması sebebiyle köle olabilirdi. Köleler alışverişe konu olabilir, kadın olanlar odalık olarak kullanılabilirdi. Onlar bir Kureyşlinin sahip olduğu haklara sahip değildi. Sahibinin azat etmesi dışında bu döngüden çıkmamanın tek yolu kendi özgürlüğünü satın almaktı. Kölelerin, sundukları hizmet karşılığında alacakları ücretin pazarlığını yapma şansları olmadığı için genelde boğaz tokluğuna çalıştırılır ve bundan ötürü özgürlüklerini kendi emekleriyle satın almaları neredeyse imkânsız hale getirilmiş olurdu. Dolayısıyla bir kölenin özgürlüğüne kavuşması ancak başka birisinin onu satın alıp azat etmesiyle olabilirdi. Bu da genelde onu evlat edinmek, onunla evlenmek veya hayırseverlik gibi amaçlarla yapılırdı.

Dışişleri Kurumu

Mekke'nin dış işleri ağırlıklı olarak "ilaf" adında bir tür ticari anlaşmaya dayalıydı. Türkçe'ye ülfet şeklinde geçmiş ve sözlükte "dost olma", "kaynaşma" anlamlarına gelen bu terimin ifade ettiği ticari birlik anlaşması Muhammed peygamberin büyük dedesi olan Haşim bin Abdümenaf'ın fikridir.

Kureyşli tüccarlar yaz aylarında Suriye, kış aylarında Yemen tarafına olmak üzere bir yılda iki büyük ticari sefer gerçekleştirirlerdi. Yol güvenliğini sağlamak için yakınından geçtikleri tüm aşiretlerle irtibat kurup simsarlık anlaşmaları yaparlardı. Onların ürettiği malları kervanlarına katıp onlar için gittikleri yerlerde satar, kazancından hiçbir komisyon almaz, karşılık olarak ise sadece yol güvenliği talep ederlerdi. Bu anlaşmaya "ilaf" (dostluk anlaşması) denirdi. Kureyşlilerin zenginliğinin en temel kaynaklarından biri işte bu anlaşmalardı.¹⁵

Kuran'ın Kureyş suresinde bu anlaşmalara vurgu yapılmaktadır:

¹⁴Hamidullah, 2009, #1415.

¹⁵Hamidullah, 1961, s.216-218. İbrahim, 1982, s.344-345.

“Kureyş’in dostlukları hatırına! Onların kış ve yaz seyahatlerindeki dostlukları hatırına şu evin Rabbine kulluk etsinler. Onları açlık içindeyken doyuran, korku içindeyken güvende güvenliğe kavuşturan O’dur.” (106:1-4)

Bu ayette dostluklar şeklinde tercüme edilen kelime *ilaf* kelimesidir.

Kureyş’in başka kabilelerle olan ilişkilerini yürüten bir de elçileri vardı. “Sifare” adlı elçilik görevi, önemli kamusal görevlerden biri olup liyakat esasına göre devredilmekteydi. Muhammed peygamber zamanında Kureyşin büyükelçisi Adiy oğulları kabilesinden Ömer bin Hattab’dır. Onun dışında zaman zaman Sehm oğulları kabilesinden Amr bin As ve Amir oğulları kabilesinden Süheyl bin Amr’ın da çeşitli olaylarda Kureyş’i temsil ettiği durumlar bilinmektedir.¹⁶

İhtilafların Çözümü

Mekke’de yerleşik bir adlî teşkilat, resmi mahkemeler ya da mahkeme kararlarını infaz edecek kurumlar ile kolluk kuvvetleri bulunmuyordu.¹⁷ İhtilafların çözümünde yaygın olarak tahkim usulüne başvurulurdu. Tarafların istedikleri herhangi birini hakem tayin etmesinde örfi bir engel bulunmaktaydı. Bununla beraber belli konularda sıklıkla hakem tayin edilen kişiler az çok belliydi. İhtilaf, kabile içerisinde ise hemen her zaman kabile şefi hakem olurdu. İhtilaf, kabileler arasında ise tarafsız bir kabileden olan birisi hakem seçilirdi. Hakem karşılıklı rıza ile seçildiği için temyiz imkânı söz konusu değildi. Bir hakemin kararı ancak toplumun genel inanç ve ahlak kurallarına uymadığı yönünde bir itiraz üzerine geçersiz sayılabılırdi. Yasal bir infaz kurumu olmadığı için tarafların, hakemin kararını kabul edip uygulaması bir ahlaki yükümlülük olarak görülmekteydi.¹⁸

Davalarda taraflar, hakemi ikna etmek için öne sürebilecekleri tüm delilleri ve şahitleri mahkemeye kendileri getirirlerdi. Hakemler şahitleri dinler, delilleri değerlendirir ve kararlarını edebi bir üslup ile dile getirirlerdi. Bunun yanı sıra tarafların inancına göre kutsal sayılan fal bakma veya kuş uçurma gibi çeşitli dini yöntemlere de başvurulduğu olurdu. Hakemler bazen taraflardan taptıkları veya saygı gösterdikleri kutsallar adına yemin etmelerini de isterdi. Bir kişinin bir iddia karşısında aksine yemin etmekten kaçınması, aleyhine delil addedilirdi.

¹⁶ Diyanet İslâm Ansiklopedisi: “ömer” maddesi. Hamidullah, 2009, #1373.

Habeşistan’a hicret eden Müslümanların geri istenmesi için Habeş kralı Necaşi’yle Kureyş’i temsilen Amr bin As konuşmuştur. Hudeybiye anlaşmasına da Kureyş’i temsilen Süheyl bin Amr katılmıştır.

¹⁷ Çelikkol, 2002, s.210.

¹⁸ Işılak, 1995, s.70.

Muhammed peygamberin zamanında hukuk davalarına (Eşnak) daha çok Teym kabilesinden Ebubekir bin Kuhafe, ceza davalarına (Hükûme) ise daha çok Sehm kabilesinden Haris b. Kays bakardı. Ayrıca lakabı el-Adl (âdil) olan Velid bin Muğire'nin de davalarda hakemlik yaptığı kaydedilir.

Maliye Kurumu

Kureyş halkının maliyesi vatandaşlardan alınan "rifâde" adlı yıllık bağış ve yabancı tüccarlardan -mütekabiliyet esasına göre- alınan vergilerden oluşmaktadır. Hazinesin bu vergiler dışında kalan gelirleri içerisinde savaş, kıtlık ve bunlar gibi olağanüstü durumlarda toplanan bağışlar, ibadet için gelen hacılar veya seçkin kimseler tarafından Kâbe'ye sunulan hediyeler de bulunmaktadır. Mekke bir devlet olmadığı için herhangi bir devlet harcaması da yoktu. Tüm kamusal görevler o görevi üstlenen kişiler tarafından finanse edilirdi. Bunun tek istisnası yukarıda adı anılan *rifâde* harcamalarıdır.

Rifâde sözlükte "destek" anlamına gelir. Hacılara yiyecek ikram etmek ve yoksul olanların yol masraflarına destek vermek amacıyla yılda bir kez toplanırdı. Bu gelenek hac aylarında Mekke'yi ekonomik açıdan canlandırmak amacıyla Muhammed'in dördüncü dedesi Kusay tarafından başlatılmıştır.¹⁹ Mekkelilerin refahı hac ibadetine ve hacılara dayandığı için bu bağışı vermek manevi bir yükümlülük addedilirdi. Kusay aynı zamanda "sikâye" adıyla bilinen, hacıların su ihtiyacını karşılama görevini de bir gelenek haline getirmiştir.²⁰

Muhammed peygamberin zamanında *sikâye* görevi Haşim oğullarındaydı. İlk zamanlar Muhammed'in amcası Ebu Talip, ardından diğer amcası Abbas bu işi yürütmüştür. Bazı kaynaklarda *rifâde* görevinin de Haşim oğullarında olduğu belirtilse de Hamidullah'a göre bu görev Nevfel oğullarından Haris bin Amir tarafından yürütülmekteydi.

Askeriye Kurumu

Mekke'de bir devlet olmadığı için bir ordu da bulunmuyordu. Dış tehditler karşısında Kureyş halkına mensup olan her bireyin, ordu komutanlığı görevini üstlenen kişinin çağrısına katılması hem ahlaki bir sorumluluk, hem de hayatta kalmanın kaçınılmaz bir gereği idi. Bununla birlikte bir kimsenin bizzat savaşa katılmak yerine paralı asker tutması da mümkündü. Kadınlar ve savaşmaya müsait olmayanlar mallarıyla orduya destek verir veya geri hiz-

¹⁹ Silsile şu şekildedir: Muhammed < Abdullah < Abdülmuttalib < Haşim < Abdümenaf < Kusay.

²⁰ Diyanet İslâm Ansiklopedisi: "rifade", "sikaye", "kusay b. kilab" maddeleri.

metlerde bulunurlardı. Herkesin silah ve iaşe masrafı kendisine aitti. Savaşa katılanlar savaş esnasında elde ettikleri eşyaların sahibi olurlardı. Savaş bittiğinde elde edilen ganimetin tamamı yine savaşanlar arasında rütbelerine ve katkılarına göre taksim edilirdi.²¹ Mekke'de yaşayan bir kimsenin böyle olağan üstü durumlarda halkın içinden geçtiği sıkıntılara kayıtsız kalması utanç verici sayıldığından böyle bir davranış düşünülemezdi.

Kaynaklarda Uhud savaşıyla ilgili anlatılan bir anekdota göre Bedir'de ağır bir yenilgi alan Kureyş halkı çok geçmeden bir intikam savaşının hazırlıklarına başladı. Bu süreçte halkın, ordu teçhizi için bağışta bulunduğu miktar yaklaşık 250.000 dirheme ulaşmıştı.²² O sıralar Mekke nüfusu 20-25 bin dolaylarındaydı.²³ Mekke'de bulunan köleler, yoksullar, çocuklar ve bağış yapacak durumu olmayan diğer insanları dışarıda tutacak olursak bu bağışta ortalama 5-6 bin kişinin katkısının bulunduğunu söylemek gerekir. Bu, kişi başı ortalama 40-50 dirhem bağış yapıldığı anlamına gelir ki bu miktar, o dönemin bir deve fiyatıdır. Bu anekdot, Mekke halkının zor zamanlarda hiç de bencil olmadığını gözler önüne sermektedir.

Savaş durumlarında Kureyş ordularını komuta etme işi geleneksel kamu görevlerinden olup üçe ayrılmaktaydı. Birincisi piyade orduları komutanlığı (Liva/Ukab), ikincisi süvari orduları komutanlığı (Kubbe/A'inne), üçüncüsü ise genelkurmay başkanlığı (Kiyade/Riyase) idi.²⁴ Kureyş'in Müslümanlarla yaptığı bedir savaşında piyade komutanı Ebu Cehil, genelkurmay komutanı ise Utbe b. Rebia idi. Uhud savaşında ise piyade komutanı ve genelkurmay komutanı Ebu Süfyan, süvari komutanı Halid b. Velid idi. Her iki savaşta da komutanlığı üstlenen kişiler, esasen bu görevleri aralarında paylaşmış olan Ümeyye oğulları kabilesi ile Mahzum oğulları kabilesinin temsilcileridir.²⁵

Din İşleri Kurumu

Müstesna bir mabede ev sahipliği yapmasından ötürü Mekke'de din işleri muazzam bir önem arz etmekteydi. Mekke halkının refahı -bugün de aynen devam ettiği üzere- ağırlıklı olarak inanç turizmine dayanmaktaydı. Hac, şehrin en önemli dini ve ticari etkinliğiydi. Kâbe Allah'ın evi ve yeryüzünün ilk mabedi olarak bilinmekteydi. Kuran, Kâbe'nin yeryüzündeki ilk ev olduğunu,

²¹ Hamidullah, 2009, #1409, #1419.

²² Hamidullah, 2009, #1424.

²³ Kurt, 2001, s.105.

²⁴ Hamidullah, 2009, #1403-1405.

²⁵ Diyanet İslâm Ansiklopedisi: "kiyade" maddesi. Hamidullah, 2009, #1403-1405.

yani Adem ve Havva'nın yaşadığı yer olduğunu belirtir.²⁶ Kâbe büyük tufanda yıkıldığı ve yaklaşık 390 yıl harabe olarak kaldığı için hac ibadeti gerçekleştirilememiştir. Her ikisi de peygamber olan İbrahim ve oğlu İsmail'in Kâbe'yi yeniden inşa etmesiyle birlikte (yaklaşık MÖ.1852) Mekke şehri yeniden kurulmuş ve daha önce de andığımız üzere bölge halkı o dönemden, Muhammed peygamberin dönemine kadar orada yaşamış ve halen yaşamaya devam etmektedir.²⁷

İbrahim peygamberin Allah'ın bir elçisi ve tektanrıcılığın kuvvetli bir sembolü olduğu çok iyi bilinmesine rağmen şehrin önde gelenleri ve din adamları zaman içinde bu gerçeği manipüle ederek üzerinden menfaat elde edebilecekleri bir takım figürleri, Allah ile kul arasında aracılık yaptığına inandırarak halka kabul ettirmiştir. Kureyş halkı, bugünün Müslüman toplumlarındaki yaygın kanaatin aksine, bölgenin en dindar halkıdır. Namaz kılan, oruç tutan, kurban kesen, sadaka veren, hac yapan ve yaptıran bir toplumdur. Bu nedenle Arap yarımadasının tamamında "Allah'ın evinin koruyucuları" ve "Ehlullah" (Allah dostları) olarak tanınmakta ve güçlü bir itibarın tüm avantajlarını yaşamaktaydılar.²⁸ Dini açıdan onların problemi, yapmadıkları bir şeyle değil, yaptıkları şeylerle alakalıydı. Her inançtan insanı Allah'ın evine çekmek için onların yüce saydığı kişi ve figürlerin birer temsilini Kâbe çevresine yerleştirerek Mekke'yi bir azizler şehrine çevirmek suretiyle kazanç elde etmekteydiler.

Bu sayede dini inancı ne olursa olsun herkes Mekke'yi ziyaret etmekteydi. Kabe'nin çevresinde, hac rotalarının üzerinde melekleri ve Arapların veli adettiği bazı atalarını sembolize eden heykeller bulunmaktaydı. Kâbe'nin içinde ise heykel yoktu. Sadece İbrahim, İsmail ve İsa peygamberler ile Meryem ananın resimleri vardı. Tüm bunlar Kâbe'nin bakımını, çevre düzenlemesini pek mühim ve prestijli bir iş haline getirmekteydi.

Kâbe duvarlarının bakım ve onarımına "cidâr" (duvar), dışındaki örtünün bakım ve onarımına "hicâbe" (örtü), çevre organizasyonuna "sidâne" (hizmet) denirdi. Bu işleri genelde tek bir kişi üstlendiği için hepsini birden ifade eden "imâre" (imar) terimi de kullanılırdı.²⁹ Kuran'da bu kuruma da değinilmektedir.

26 "İnsanlar için yeryüzünde kurulan ilk ev kesinlikle Mekke'de bulunandır. Bereketli olsun ve tüm milletler için bir yön belirleyici olsun diye kurulmuştur." (3:96)

27 "İbrahim ve İsmail birlikte o evin temellerini yükseltiyorken şöyle dua ettiler: Rabbimiz! Kabul et. Şüphesiz dinleyen ve bilen sensin." (2:127)

28 El-Tayib, 2010, s.28.

29 Diyanet İslâm Ansiklopedisi: "hicabe", "sidane", "imare" maddeleri.

“Siz hacılara su dağıtmayı ve kutsal mescidi çekip çevirmeyi; Allah’a güvenip son güne inanan ve Allah yolunda gayret eden bir kişi olmayla bir mi tutuyorsunuz? Bunlar Allah nezinde birbirine denk olamazlar. Allah yanlışlar içindeki bir topluluğa rehberlik etmez.” (9:19)

Ayette altı çizilen kelimeler sırasıyla *sikâye* ve *imâre* kelimeleridir.

Muhammed peygamber zamanında *imâre* işinden sorumlu olan kişi Abdüddar³⁰ oğullarından Osman bin Talha idi. Mekke’nin fethinden sonra da peygamber bu işi aynı ailede bırakmış ve bugüne kadar hiç el değiştirmeden gelmiştir. Ayrıyeten bir de hac ibadetinin organizasyonu anlamına gelen “ifa-za” görevi vardı.³¹

Kuran’da Kureyşlilerin namaz ve kurban ibadetleri ile hac ibadetinin zamanı konusunda uydurdukları hurafelere de yer verilir.

“Kendi kuruntularınca ‘Şu hayvanlar ve ekinler dokunulmazdır. Bizim belirttiklerimiz dışında kimse bunları yiyemez.’ diyorlar. ‘Şu hayvanlara ise binmek haramdır’ diyor ve Allah’a iftira ederek bir grup hayvanın da üzerine O’nun adını anmıyorlar. Allah iftiraları sebebiyle onları cezalandıracaktır.” (6:138)

“Onların Kâbe önündeki namazları ıslık çalıp el çırpılmaktan başka bir şey değildir.” (8:35)

“Onların haram ayları ertelemeleri nankörlüklerini artırmaktan başka bir işe yaramaz. Nankörlükler bununla şaşırtılır. Onu bir yıl helal, bir yıl haram sayarlar ki hem Allah’ın haram kıldığına sayısına uygun getirsinler hem de Allah’ın haram kıldığını helal kılsınlar. Kötü işleri onlara güzel gösterilmiştir. Allah nankör topluluklara rehberlik etmez.” (9:37)

Bunlara ek olarak ikinci bir grup dini işlerden de bahsedilmektedir. Bunlar, halk arasında yaygın olan falcılık, medyumluk, sadaka kumarı ve bunlar gibi işlerle ilgilidir.

Mekke halkı pek çok konuda karar almadan önce falcılara danışırdı. Falcılar, ellerinde bulunan okları bir torbaya koyar, sonra karıştırıp çekerlerdi. Okların boyuna veya üzerlerinde yazan yazı ve rakamlara göre yorum yaparlardı ve bu işten gelir elde ederlerdi. Bu tip işlere “ezlâm” (oklar) adı verilirdi. Sadaka kumarı ise Kâbe önünde oynanan bir oyundu. Yine oklarla veya zar atarak oynanan bu oyunda kaybeden taraf belli sayıda kurban kesip sadaka etmek zorunda kalırdı. Kurban etleri Kâbe çevresindeki putların kenarına bırakılır, ihtiyacı olanlar oradan toplardı. Sadaka yükümlülüğü sadece kaybedenin olsa da onun itibarını oynayan herkes elde etmiş olurdu. Buna da “eysar” veya “meysir” (kolaylık) denirdi. Bu oyunların karışık kuralları olurdu ve bir hakem olmadan oynanamazdı. Muhammed peygamberin Mekke’yi fethine kadar tüm bu işleri Cumah oğulları kabilesinden Safvan bin Ümeyye idare ediyordu.³²

³⁰ Abdüddar, kelime anlamı olarak “kapı kulu” demektir.

³¹ Diyanet İslâm Ansiklopedisi: “ifaza” maddesi.

³² Diyanet İslâm Ansiklopedisi: “ezlam”, “meysir”, “safvan b. ümeyye” maddeleri.

Kuran'da bu uygulamalara aşağıdaki ayetlerde değinilmektedir.

"Ey iman edenler! Sarhoş edici şeyler, kumar oyunları, sunaklar ve fal okları dik başlı kimselerin pis işlerinden ibarettir. Bunlardan uzak durun ki umduğunuza kavuşasınız." (5:90)

"(...) Sunaklar üzerinde kesilen kurbanlar ve fal oklarıyla paylaşım yapmanız size haram kılınmıştır. (...)" (5:3)

Ayette "kumar oyunları" şeklinde tercüme edilen kelime "meysir", fal okları şeklinde tercüme edilen kelime ise "ezlâm" kelimesidir.

Sosyal Güvenlik Kurumu

Mekke'de yerleşik örfе göre, işlenen suçlar genellikle maddi cezalara tabi tutulurdu. Bir yaralama veya adam öldürme olayı olduğunda çoğunlukla kan bedeli istenir ve suçlu taraf ağır bir maddi yükün altına girerdi. Kasten adam öldürme olaylarında kısas da istendiği olurdu. Muhammed peygamberin döneminde genel kabul gören kan bedeli miktarı 100 deve yahut para mukabili olan 4.000 dirhem idi. Bu yüksek bir meblağ olduğu için suçlunun mensup olduğu kabilenin lideri ve akrabalar arasında durumu uygun olanlar hep birlikte bu borcu üstlenirlerdi. Daha önceki başlıklarda bahsettiğimiz velayet örfünden dolayı Mekke'de biri bir suç işlediğinde onu korumakla mükellef olan kişiler de kısmen suçlu sayılır ve bu nedenle sadece suçlu değil, ailesi de kınanırdı. Bu geleneğin insanları suçtan alıkoyma konusunda önemli bir etkisi vardı. Suçlu taraf 100 deveyi bir araya getirdiğinde maktulün kabilesinin yaşadığı mahalledeki evlerin bahçelerine kadar getirip bağlamaları gerekirdi. Eğer bu cezayı karşılayamazlarsa suçlu ya öldürülür ya da bedel karşılığını emeğiyle ödeyinceye kadar mağdur tarafın hizmetine girer, yani köleleşirdi.³³

Adam öldürme suçu karşısında ödenen kan bedeli epey yüklü olduğu için Kureyş halkı zaman içerisinde "âkile" adıyla bilinen bir sosyal güvenlik ağı geliştirmiştir. Buna göre bir kişi kasıtsız bir adam öldürme olayına karışıp aleyhine kan bedeline karar verildiğinde sanığın *âkilesi* (sigorta ortakları) cezayı hep birlikte öderlerdi. Bu sistem Kureyş halkının birbirlerini suçtan engelleme konusunda bir tür dayanışma içinde olmasını sağlıyordu.³⁴

Sosyal Sorumluluk, Kültür ve Sanat

Mekke halkı cömertliği bir rekabet unsuru addederdi. Yetim, yoksul, düşkün ve yolcu kimselere yardım etmek zenginliğin ve asaletin bir gereği olarak görülürdü. Bu nedenle Mekke'de asillerin dar gelirli kimselere yardım yap-

³³ Diyanet İslâm Ansiklopedisi: "diyet" maddesi.

³⁴ Diyanet İslâm Ansiklopedisi: "akile" maddesi.

masına vesile olan pek çok adet ve uygulama bulunmaktaydı.

- Kervanlarla ticaret yolculuğuna çıkan insanlar geri döndüklerinde şehir meydanında (sosyal statülerine göre değişen sayıda) kurban kesip yok-sullara bırakırlardı.

- Üst başlıklarda bahsettiğimiz sadaka kumarı ile zenginler, bir yandan oyun oynayarak eğlenir, bir yandan da kurban kesip sadaka ederek halk nezdinde itibar kazanırlardı.

- Mekke’de yasal icbar kurumlarının bulunmuyor oluşundan ötürü seçkinler, kendi görüşlerini muhataplarına kabul ettirebilmek için retorik becerilerini geliştirmek durumundaydılar. Bu durum halk arasında şiir ve hitabet gibi sanatların popülerlik kazanmasını sağladı. Kabile liderleri genelde kafiyeyle konuşabilen insanlardı. Davalarda hakemler kararlarını şiir formunda ilan ederlerdi. Kafiyeyle konuşmak bir bilgelik göstergesi olarak algılanırdı. Seçkinler hem kendilerini geliştirmek hem de halk arasında kendi görüşlerini yaymak amacıyla şairleri istihdam eder, kendilerini memnun edecek tarzda konuşmalar yapan sokak sanatçılarını ödüllendirirlerdi.

- Arap yarımadasında her yıl yapılan meşhur panayırlar vardı. Bu panayırlarda gerçekleşen muazzam ticari faaliyetin yanı sıra şairler, sihirbazlar ve sokak sanatçılarının yeteneklerini gösterebileceği sanatsal yarışmalar da düzenlenirdi. Yarışmalar belli bazı kişiler tarafından organize edilir, izleyenler için bahis oynama, yarışanlar için de ödül kazanma imkânı olurdu.

- Mekke’de güreş, atıcılık, binicilik, koşu ve futbol gibi fiziksel güce dayanan spor müsabakaları da yapılırdı.³⁵ Bu yarışmalarda hem eğlenilir hem de bahis oynanırdı. Zenginler bazı kölelerini özellikle bu yarışmalara hazırlayarak onlar sayesinde para kazanırlardı. Bu yarışmaların bir diğer boyutu da kabilelerinde önemli bir mevkiye sahip olan insanların muhtemel gelecekte elde edeceği kabile liderliği veya kamusal sorumlulukların gerektirdiği itibarı, halk önünde becerilerini sergileyerek kazanmalarına zemin hazırlamayıydı.

Bir de devrinin popüler bir sosyal sorumluluk ağı olan Hilf’ul-Fudul’dan bahsetmemiz gerekir. Bu ifade “Erdemliler Birliği” anlamına gelmektedir. Kureyşli bir grup tüccar, kabileleri adına hareket ederek yarı ahlaki, yarı ticari kaygı güden bu birliği oluşturmuşlardı. Misyonları, Mekke piyasasında faaliyet gösteren tüccarların ve özellikle de yabancı olanların aldatılmalarına engel olmak, vadeli satışlardan doğan borçların geri ödenmesini temin etmek ve bunun gibi şeylerdi. Oldukça güçlü bir sivil toplum inisiyatifi olan birlik,

³⁵ Hamidullah, 2009, #1369.

Mekke'de güvenli bir pazarın teşekkül etmesine ciddi oranda katkı sağlamıştır.³⁶

Bununla birlikte birliğin adının bir başka tercümesi de “Kalanların Birliği” şeklinde yapılabilir. Bazı kaynaklara göre bu birliğin teşekkül etmesindeki temel faktör siyasidir. Mekke'nin siyasi atmosferi içerisinde iki büyük blok vardı. *Hilf'ul-Ahlaf (Yeminliler Birliği)* ve *Hilf'ul-Mutayyebin (Arınmışlar Birliği)*. Ficar savaşlarından sonra *mutayyebun* birliğinin içindeki kuvvet dengesinde bazı değişiklikler oldu. Bu birliğe mensup olan Ümeyye oğulları ficar savaşlarında güçlerini ve itibarlarını çok fazla artırınca Nevfel oğulları ile birlikte bütün birlik adına hareket etmeye başladılar. Birliğin diğer üyeleri olan Haşim oğulları, Teym oğulları, Esed oğulları, Muttalib oğulları ve Zühre oğullarının birlik içinde güçleri dengelemek adına yeni bir birlik oluşturmaları gerekiyordu. İşte bu birliğin adı “(Mutayyebun'dan) Kalanlar Birliği” oldu.³⁷

Görünen o ki *hilf'ul-fudul* üyeleri eski yandaşları karşısında yürüttükleri siyasi rekabet gereği ticari hayata yönelik sosyal sorumluluk faaliyetlerinde bulunmuşlardır.

Sonuç

İslâm öncesi Mekke'deki sivil toplum kurumlarını incelediğimiz bu çalışmada mevzubahis dönemin bugün için iki açıdan hayli enteresan bir örnek teşkil ettiği gözlenmiştir. Bunlardan birincisi 21nci yüzyılın yaygın devlet sistemi olan ulus-devlet ideolojisinin temel felsefesinde yer alan merkeziyetçi, üniter ve planlamacı siyaset anlayışının toplumda huzur ve güvenliği sağlamak açısından vazgeçilmez bir yaklaşım olmadığıdır. İkincisi ise 18nci yüzyıl klasik liberal siyaset düşüncesinin öne sürdüğü bireysel özgürlüklerin korunması, ademi merkeziyetçilik, kendiliğinden doğan düzen, serbest girişim ve rekabete dayalı piyasa sisteminin İslâm öncesi Mekke'de yoğun olarak tecrübe edildiği gerçeğidir.

Mekke'nin sivil toplum yapısı, gerek kendi çağdaşlarına, gerek ise modern toplumlara ışık tutacak kadar gelişmiş bir doğal düzene sahiptir. Bu çalışmanın konusu olmadığı için değinmedik, fakat İslâm sonrası Mekke ve Medine'de bu sosyal yapının büyük oranda devam ettirildiğini de söylememiz gerekir. Muhammed peygamberin bu yapı içerisinde varlığına son verdiği kurumlar din istismarına konu edilen bütün uygulamalar ile kölelik kurumudur. Her ne kadar kaynaklarda “Medine Site Devleti” olarak anılsa da

³⁶ Hamidullah, 2009, #99-105.

³⁷ İbrahim, 1982, s.355.

kanımızca Muhammed peygamber Medine’de devlet olarak adlandırılabilen bir yapı kurmamıştır. Nitekim o, İslâm’ın emirleriyle yasakladığı içki, kumar, fuhuş, faiz, vb. uygulamalarda bile denetimi sağlayacak bir siyasal organ tesis etmemiştir. Muhammed peygamber bir ordu da tesis etmemiş, Medine döneminde yaşanan savaşlar sivil toplumun gönüllü katılımıyla gerçekleştirilmiştir.³⁸ Savaşa katılmak istemeyen, yahut katıldığı halde daha sonra geri dönen insanlara bile herhangi bir cezai yaptırım uygulamadığı, başta Kuran olmak üzere bütün kaynaklarda sabit iken Muhammed peygamberin kurduğu toplum düzenini devlet olarak adlandırmak isabetli olmayacaktır.

Mekke’deki sivil toplum yapısı etkileyici bir özgür toplum örneği sunmaktadır. Bu örnek, Emevi Devleti kurulana kadar devam etmiştir. Özellikle peygamber ile birlikte Medine’de tecrübe edilen sosyal düzen (622-632) kanımızca özgürlüğü önemseyen bir siyaset bilimci için önem arz eden bir dönemdir. Çalışmamızın bu konuda ilgiyi artırmasını temenni ederiz.

Kaynakça

- Çelikkol, Yaşar; *Cahiliye Döneminde Mekke*, Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, 2002.
- el-Tayib, Abdula; “Pre-Islamic Poetry” In *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period*, by A.F.L. Beeston, T.M. Johnstone, R.B. Serjeant and G.R. Smith, 27-113. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Hamidullah, Muhammed; “El-İlaf veya İslam’dan önce Mekke’nin iktisadi-diplomatik münasebetleri”, Çeviren: İsmail Cerrahoğlu. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* C.9, S.1 (1961): 213-222.
- Hamidullah, Muhammad; *İslâm Peygamberi*, Çeviren: Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2009.
- Ibrahim, Mahmood; “Social and Economic Conditions in Pre-Islamic Mecca”. *International Journal of Middle East Studies* (Cambridge University Press) Vol.14, No.3 (August 1982): 343-358.
- İşlak, Fatma Hatice; *İslam Öncesi Mekke’nin Siyasi Yapısı*, Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1995.
- İslamoğlu, Mustafa; *İmamlar ve Sultanlar*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013.
- Kurt, Abdurrahman; “Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yönden İslâm Öncesi Mekke Toplumu”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.10, S.2 (2001): 97-122.
- Osman, Ghada; “Pre-Islamic Arab Converts to Christianity in Mecca and Medina: An Investigation into the Arabic Sources”. *The Muslim World*, January 2005: 67-80.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

³⁸ İslamoğlu, 2013, s.148.